

9. Kalieva, ZH.A. *Obshchestvenno-politicheskie organizacii cherez prizmu mnenij molodezhi Kazahstana* / ZH.A. Kalieva, Z.I. Ashimova // *bygingi taңdaғы zhoғary bilim*. – 2017. – № 5. – B. 46-48.
10. Kaldybaeva O.V. *Ustanovki molodezhi sovremennogo kazahstana na proyavlenie social'noj aktivnosti* / O.V. Kaldybaeva, F.M. Musataeva, G.E. Okasova // *Society and Security Insights*. – 2018. – T. 1, № 3. – B. 36-52
11. SHaukenova, Z.K. *Social'naya aktivnost' molodezhi Kazahstana v sovremennyh social'no-politicheskikh realiyah: monografiya* / E.K. SHaukenova. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2018. – 168 b.
12. *Organizaciya raboty s molodezh'yu: metody, formy, tekhnologii v sovremennyh usloviyah: kollektivnaya monografiya* / K.A. Fomichev zhalpy red. – Kurgan: Kurgan meml.un.basylymy, 2017. - 152 b.

МРНТИ 02.09.31

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-8940.22>

С. Т.Шылмамбетов*

*Анкара Хаджи Байрам Вели университетінің «Саясаттану» мамандығының докторанты,
Анкара, Түркия*

ҚАЗАҚСТАНДА XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ МҰСЫЛМАНДЫҚ АҒАРТУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ САЯСИ ӘРЕКЕТПЕН БАЙЛАНЫСТЫРЫЛУЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы мұсылмандық ағарту жұмыстарының ұлттық саяси әрекетпен қатынасы тұрғысындағы тарихи деректерге шолу жасалынған. Сонымен қатар ұлттық интелегенцияның ағарту саласындағы қызметі нақты мұрағат деректері арқылы көрсетілген. Жәдіттік мектептердің ұлттың бірігу жолындағы саяси мәселелерді шешуге талпынған әрекеттері мен саяси элитаны қалыптастырудағы еңбектері тұшымды дәйектермен зерделенген. Қазақстандағы мұсылмандық ағарту жүйесінің өкілдері жәдіттердің ұлттық қозғалыстағы орны мен үлесі тарихи нақты деректермен келтірілген. XX ғасыр басындағы жәдіттік зиялы қауым өкілдерінің саяси күш ретіндегі еңбектерінің ағарту саласындағы көзқарастың қалыптасуына ықпал еткендігі тарихи құжаттармен дәлелденіп көрсетілген. Тақырыпқа қатысты ғылыми көзқарастар мен зерттеулердің сабақтастығын және зерттелуге тиісті аспектілерді айқын көрсетуге негіздеме жасалған.

Түйін сөздер. Жәдіттік қозғалыс, жәдіттік мектептер, ұлттық интелегенция, петиция, мұсылман съездері, патша үкіметі.

S. T. Shylmambetov*

*Ph.D. student of the specialty «Political science» Ankara Haci Bayram Veli University,
Ankara, Turkey*

THE CONNECTION OF THE MUSLİM EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN WITH THE NATIONAL POLİTICAL ACTİVİTY OF THE FİRST QUARTER OF THE XX CENTURY

Abstract

The article reviews the historical data on the relationship of Muslim enlightenment in Kazakhstan in the early XX century with national political activity. In addition, the activities of the national intelligentsia in the field of education are reflected in the actual archival data. The efforts of the Jadid schools to solve political problems on the way to national unification and the formation of a political elite have been studied with productive evidence. Representatives of the Muslim education system in Kazakhstan, the role and place of the Jadids in the national movement are given by historically accurate data. Historical documents show that the work of the Jadid intelligentsia as a political force in the early XX century contributed to the formation of views in the field of education. There is a basis for a clear indication of the continuity of scientific views and research on the topic and the aspects to be studied.

Key words: Jadid movement, Jadid schools, national intelligentsia, petition, Muslim congresses, tsarist government.

С.Т. Шылмамбетов*

*PhD докторант по специальности «Политология», Университет «Хаджи Байрам Вели»
Анкаре, Турция*

СВЯЗЬ СИСТЕМЫ МУСУЛЬМАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА С НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ

Аннотация

В статье рассматриваются исторические данные о взаимосвязи мусульманского просвещения в Казахстане начала XX века с национальной политической деятельностью. Кроме того, деятельность национальной интеллигенции в сфере образования отражена в актуальных архивных данных. Усилия джадидских школ по решению политических проблем на пути к национальному объединению и формированию политической элиты были изучены с большим успехом. Представители системы мусульманского образования в Казахстане, место и доля джадидов в национальном движении даны исторически достоверными данными. Исторические документы показывают, что деятельность джадидской интеллигенции как политической силы в начале XX века способствовала формированию взглядов в сфере образования. Есть основание для четкого указания на преемственность научных взглядов и исследований по теме и изучаемым аспектам.

Ключевые слова: Джадидское движение, джадидские школы, национальная интеллигенция, петиция, мусульманские съезды, царское правительство.

Кіріспе. XX ғасырдың басында қазіргі Қазақстан жерлері бытыранқы жағдайда үш генерал-губернаторлық құрамында басқарылып келді. Дегенмен елдегі саяси ұлттық бірігу науқаны осы жәдіттік қозғалыстың шеңберінде дамуын тоқтатпады. Бұл мәселе ғалымдар арасында көптеген зерттеулердің тақырыбына айналғанымен, оның бірқатар тұстары көлеңкеде қала берді. 1921 жылы Г.Сафаров XX ғасырдың басындағы жәдіттік қозғалыстың өрістеу тарихын мұсылмандық интеллигенциясының ескі әдісті мектепті реформалауды, жаңа емле енгізуді, араб және ежелгі грек схоластиктерін ұлттық мәдениеттерді оқыту мен дамытудан шығаруды талап ететінін, бірте-бірте бұл қозғалыс саяси тұрғыдан үдемелі ұлттық қозғалыс ретінде қалыптасатынын баса айтқан еді [1]. Шын мәнінде татарлар мен қырғыздардың (яғни, қазақ) интеллигенциясының ықпалымен өскен жәдіттік қозғалыс мектептің деңгейінен шығып, саяси әрі ықпалды күшке айналды. Сөйтіп, өз ұстанымдарының ұлттық шеңберде шешілуін орныққан биліктен талап ете бастады.

Жәдіттік қозғалыстың талаптарын біз хронологиялық ауқым мен теориялық-практикалық жағынан негізгі үш мәселе шеңберінде өрбیتуді жөн көрдік. Біріншісі, 1905-1907 жылдары қатарынан үш Бүкілресейлік мұсылман съездерінің өту уақытындағы жәдітшілердің ұлттық талаптары, екіншісі Ақпан революциясына дейінгі ұлттық қорғану және үшіншісі 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін жәдіттік қозғалыстың мемлекеттілік деңгейге жету дәуірі. Осы тұрғыда А. Бенигсенің жәдіттік қозғалысы қалыптасуының және бір-бірін толықтыруының үш кезеңін анықтайды, олар діни немесе телогиялық, мәдени және саяси реформизм [2]. Осыған орай XX ғасырдың басындағы жәдіттік қозғалысты суфизмнің қайта жаңғыру феноменімен және ұлттардың өзін-өзі басқаруға деген рухани құлшыныспен салыстыратын ғалымдар да кездеседі. Әрине, суфизм әрдайым мәдениет пен моральдің катализаторы ретінде уақыттың қиындықтарына жауап беріп, қазақ ұлтының даналық көзіне айналған-ды. Сондықтан бұл мақалада біз жәдіттіктің оқу ағарту саласынан шығып, саяси қозғалысқа айналуының үдерсін және түркі халықтарының бірегейлігіндегі қызметін айқындауды жөн көрдік.

Нәтижелері. XX ғасырдың басында жәдіттік мектептер ұлттың бірігу жолындағы саяси мәселелерін шешуге талпынған саяси элитаны қалыптастырды. Олар өз жолында ұлттың мұнын отарлық билікке жеткізумен айналысты. Әрине бұл табиғи процесс болып есептеледі. Бұл ортадан қазақ мәдениетінің көрнекті өкілдері А. Құнанбаев, С.Торайғыров, М.Жұмабаев, Б.Майлин және басқалар шықты. Сонымен қатар жәдіттер қатарында біз модернисттердің, батысшылардың және секуляристердің саяси қозғалысын байқаймыз, ал ол өз кезегінде жәдіттік қозғалысқа түрлі пікірлер мен көзқарастарды ортаға салады. Жәдіттік қозғалыстың XX ғасырдың басында саяси күшке айналғанының тағы бір себебі бар, бұл оның жетекшілерін батыстық өркениет пен орыстық-шовенистік отарлаушы билікке деген интеллектуалды исламдық жауабының форматы. Осыған орай А.Бенигсенің «жәдіттік бұл ислам өркениетінің жаухары» деген ойы мәселенің қай деңгейде

өрбігенін айқындайды. Біздің пайымдауымызша осындай бағалаудың негізінде жәдіттік идеясы мен практикасының ислам және ұлттық рухты біріктіруге алып келген гуманистіктің көрінісі ретінде прогрессивті тарихи үрдістің жемісі болды. Сондай ақ, жәдіттіктің динамикалық өрбуі Шығыс пен Батыс арасындағы диалогтық қызметін атқарған шынайы шығармашылық қозғалыс ретінде көрінеді. Оның идеологиясы рухани байыту, шығармашылық өсу, трансформация және ұлттық сәйкестілік пен мәдениеттің өсуі деген формацияларды бір араға әкелді.

Ғылыми әдебиетте жәдіттік қозғалысының өрбіп дамуының жиі кездесетін тағы бір себебі, ол патшалық саясатының орыс діні мен түркі халықтарының қоғамдық өмірін православтық рухта тәрбиелеудің тұстарымен ұштастыруы. XX ғасырдың басында жәдіттік қозғалысында патшалық үкімет этникалық бірегейліктің өсімін қауіпті екеніне көзін жеткізді, бұл демек түркі-мұсылмандардың білімін жоюға ұмтылды, өйткені жәдіттер зайырлы және ұлттық мектепті құруға тырысып, ұлттық жаңғырудың идеологиясын алға тартты.

Жәдіттік қозғалыс тақырыбы кезінде революцияға дейінгі зерттеушілердің назарынан тыс қалмады. Сол кезеңнің ең танымал ғылыми еңбектерді С.Айни, Ф.Хожяев, А.Фитрат, М.Бехбуди, орыс миссионерлері мен отарлық билікке қызмет еткен Н.П.Остроумов, А.Александров, А.И.Добромыслов, Н.А.Бобровников, Г.Андреева, А.Самойлович және т.б., дүниеге алып келді және жұмыстарын жәдіттік қозғалыстың негізгі мәселелеріне арнады. Бұл жұмыстарда жәдіттік қозғалыстың пайда болу тарихы, әлеуметтік және мәдени құбылыс ретіндегі жаңа серпіліс, революция алдындағы осы құбылыстың дамуының негізгі кезеңдері, жаңа әдісті мектептер жайлы тұжырымдар, жәдіттік театрын, әдебиет пен баспасөзді талдау және т.б. мәселелер қозғалды. Аталған еңбектерді басқа қырдан қарастыруға болады. Олардың кейбіреулері діни мазмұнды, субъективті және бірінші кезекте авторлардың жеке пікірін айқындайды, басқалары әкімшілік (отарлық) немесе идеологиялық сипатта жазылған. Бірақ бұл еңбектер қалайда болса мәселені айқындайтын дереккөздер ретінде тарихи ғылым үшін баға жетпес екендігін ұмытпаған жөн [3].

Жоғарыда аталған еңбектердің мазмұны жағынан сараптайтын болсақ, XX ғасырдың басында Бірінші орыс революциясы жәдіттер үшін бір үміт бергендей болды. Қазақстанда сол уақытта әрбір аймақтарда митингілер өтіп, түркі-мұсылман халықтары өздерінің ұлттық болмыстарын қорғауға және патшалық биліктің жүргізген орыс шаруаларын қоныстандыру саясатына қарсы шықты. Қазақ жәдіттерінің алдында бірінші кезекте ұлт тағдыры мен болашағы тұрды және алдында екі таңдауға басым назар аударылды, олар патшалық биліктің құрамдас бөлігі ретінде қала беру немесе орыс революциясын пайдаланып тәуелсіздікке қол жеткізу деген толғынысты түйіндерді шешу қажет болды. Қазақстандағы Бірінші орыс революциясының тұсында 1905 жылдың 25 шілдесінде Қоянды жәрмеңкесінде Қарқаралы, Семей және Павлодар облыстарының қазақ халқының өкілдері ұйымдастырған съезд болып өтті. Бұл съезде патшаға арналған петиция дайындалды. Петицияға қарағанда, ол қазақтардың алғашқы саяси құжаты іспетті ұлтты бірігуге шақырды және ұлттың болашағын шешетін алғашқы үміті болды [4]. Петицияны дайындауға Қарқаралы орыс-қырғыз мектебінің меңгерушісі А.Байтұрсынов белсенді қатысты. Өз заманының білімді адамдардың бірі ретінде Ахмет Байтұрсынов Ресей империясының қатыгез отаршылдық саясатының қыр-сырын түсінді. Петицияны дайындауға А.Байтұрсыновпен бірге Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, Ж.Ақпаев, М.Бекметев сынды қазақтың зиялы қауымы қатысты және оған жалпы 14500 адам қол қойды [5].

Талдау. XX ғасырдың басындағы қазақ жеріндегі ұлттық зиялылардың саяси белсенділігінің артуын бірнеше критерийлермен сұрыптауға негіз бар. Себебі сол жылдары қазақ жастарының бір бөлігі мұсылмандық мектептер мен медреселерде білім алса, екінші бөлігі патшалық биліктің ашқан орыс-туземдік және кәсіптік мектептерде білімдерін шыңдап, Ресей империясының жоғарғы оқу орындарында жалғастырған. Сондықтан қазақ ұлттық интеллигенциясының қалыптасуы мен даму үдерісі біртекті емес еді, ұлттық тәуелсіздік жолындағы өте күрделі және ұзақ уақытты алды. Қазақ зиялы қауымның қалыптасуына әсер еткен негізгі екі фактор болған. Біріншісі жәдіттік білім алғандар мен орысша білімін жетілдіргендер. Сол үшін оларды төмендегі саптар бойынша жіктеуге болады:

1. Қазақстандағы мұсылмандық білімінің таралуы және Қазақстаннан тыс жерлерде мұсылман мектептерінде білім алу мүмкіндіктерінің болуы. Қазақстандағы революциядан бұрын бастауыш білім беруді мұсылман мектептерінде және медреселерде немесе «орыс-қырғыз», «бұратана» және ауылдық мектептерде білім алу жүйесі; қазақтың балалары Уфадағы «Ғалия», Орынбордағы «Хусайния», Троицк қаласындағы «Расулия» және Орал қаласындағы медреселерде мұсылмандық

білім алды. Айта кету керек, бұл мектептер мен медреселерде қазақ балдары діни біліммен қатар жаратылыстану пәндерді де меңгерді. Медреселерде білім алған білімгерлер озық демократиялық идеялардың әсеріне түсіп, мұсылмандық пен исламның айналасында бірікті.

2. Уфа қаласында білім алған шәкірттер арасында ұлттық жаңғыру идеяларымен қатар төл тарихын, әдебиетін және түркі халықтарының тілдерін меңгеріп шықты. Мұнда Т.Жомартбаев, М.Сералин, Б.Майлин, М.Жұмабаев және Х.Ибрагимовтар сияқты озық жәдіттік көзқарастағы жаңа буын тәрбиеленді. Қазақ шәкірттері 1915 жылы «Садақ» журналын шығарып, әдебиетке деген қызығушылықтарын арттырды. Журнал медреседе оқыған білімгерлердің апта сайынғы баспа органына айналып, оны Б.Майлин мен Ж.Тілепбергенев басқарды.

3. Қазақтардың балалары Орынбордағы танымал «Хусайния» медресесінде оқыды, оның негізін жәдіт кәсіпкер Хусайынов қалады. Бұл медресенің қазақ түлектері Х.Жұбанов, М.Жалил және Ж.Тілепбергенев сынды озық ойлы жәдіттер болды. «Хусайния» медресесі қазақ шәкірттері медресенің мүдәрістерімен бірлесіп «Қазақ тілін зерттеу қоғамын» құрды. Қоғамның мақсаты қазақ әдебиетінің туындыларын басып шығару, мектептерді қазақ тіліндегі кітаптармен қамтамасыз ету және қазақ тіліндегі болашақ газеттердің басылымдарына көмек көрсету болды.

4. Қазақ зиялылары мен саяси белсенділердің қалыптасуының екінші факторы, ол «патша үкіметінің пікіріне қарағанда, қазақ жастарының білімін бастауыш деңгеймен ғана шектеу», яғни орыс тілін меңгеру мен арифметиканың қарапайым тәсілдерін білсе жеткілікті деп есептеді. Билік қазақ жастарының кәсіптік және жоғары білім алуларына мүлдем қарсы шықты. Ал революцияға дейін Қазақстанда ұлттық орта мектептер мен жоғары оқу орындарының жоқтығы салдарынан, қазақтар өздерінің балаларын орыс мектептеріне жіберуге мәжбүр болды, олар болса өз кезегінде орыс тілі мен тарихын меңгеріп шықты. Сондықтан қазақ зиялы қауымның арасында орыс саналы білім адамдары сыныпы қалыптасты.

5. «Бұратана» балаларына қол жетімді орысша білім беретін бірінші орта білім мектебі ол Орынбор Неплюев атындағы әскери училищесі болды, содан кейін бұл мекеме Орынбор кадеттік корпусына айналды. Әскери білімді алып шыққан қазақ жастарының бір бөлігі болашақта отарлық әкімшіліктің қызметін атқарды және көптеген зерттеу экспедицияларына қатысты. Кадеттік корпусың алғашқы түлектері арасында М.Бабаджанов сияқты танымал қазақстандық ғалымдар болды. Сонымен қатар А.Б.Алдияров және М.М.Шумбалов Қазан университетінің медициналық факультетін бітірді, Санкт-Петербург медициналық академиясында Н.Ипмагамбетов, Санкт-Петербург орман институтында А.Бөкейханов, Мәскеу университетінің заң факультетінде С.Аппасов және С.Нұрлыханов; Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде Ж.Ақпаев, Б.Қаратаев, С.Аманжолов, М.Шоқай, Петербург теміржол көлігі институтында М.Тынышпаев, Томск технологиялық институтында А.Ермековтар білімдерін шындап шықты.

Қазақ интеллигенциясының қалыптасуында орта және жоғары білім алғандарды екіге бөліп қарастыру барысында ғылымда негіз қалыптасты, олар «оқығандар» мен «зиялы қауым» деп өзара бөлінеді. «Оқығандардың» арасына ғалымдар кедейлер табын құрастырған О.Жандосов, Ж.Аймауытов, М.Дулатовты жатқызады, орта таптың құрамына С.Мендешев пен А.Байтұрсыновты, ал дала ақсүйектерінің ұрпақтарын М.Шоқай, Н.Төрекұлов және Ш.Құдайбердиев сындылар құрастырды. Екінші, яғни «зиялы қауымға» С.Асфендияров, А.Биримжанов және Б.К. Каратаевтар жатқызылады. Ежелден бері білім мен ғылымды құрметтейтін қазақтар орыс оқу орындарында алған білімдерінің артықшылығын сезініп, жәдіттермен тіл, жер және ұлттың болашағы деген мәселелерде ортақ нүктеге келді. Бұл жоғары білім алған зиялы қауым бір жағынан орыстың білім мекемелерінде оқуды құптады және қазақ балаларын соған шақырды, ал екінші жағынан мұсылмандық мектептер мен медреселерде білім алған қазақ жастарын тәуелсіздік жолында қолдады [6].

Ұлттың өміршеңдігі мен сақталудың басты құралы ол оның ана тілі екендігі белгілі. XX ғасырдың басында жәдітшіл қазақ зиялыларының қайғысы қазақ тілінің болашағы айналасында өрбіді. Қазақты батыстық білім мен ғылымға орыс тілі жеткізеді деген үмітпен қазақ зиялылары орыс тілінің қажеттілігін мойындады, алайда оның мәдениет пен ұлттың ерекшелігіне деген әсеріне алаңдаушылық білдірді. Оны біз М.Дулатовтың «Мемлекеттік дума һәм қазақ» атты мақаласынан анық аңғара аламыз: *«Халықта оқымаған адам қалмаған жақсы, бірақ қазіргі сөзімізше сол оқудың тәртібі хақында жаңа низам бойынша әлгі жас балалар орыс кітаптарыменен орысша оқып кетсе, тез уақытта тілін ұмытып, діннен де айырылып қалу қаупі бар. Соның үшін мұны білген адамдар қайғырып әбтеһи мектептерде 3–4 жылдай оқу баланың ана тілінде болып һәм дініде жақсы болса екен, онан кейін әркім сүйген ғылымын үйренуіне ешкім тоқтау етпес еді деп тіледі»* [7]. Автор

қазақ балалары өздерінің ана тілін және діни негіздерін үйренуге қабілетті болу керек деп есептеді, сонан соң өз таңдауын жасап білім алу тілін белгілейді деген.

Қазақ тілінің қорғаушысы А.Бөкейханов көптеген шығармаларында, мақалалар мен сөйлеген сөздерінде ұлттық тілдің халықтың ажырамас бөлігі ретінде қалыптасуы мен білімнің қазақ қоғамына қажеттілігі туралы ойын «*Біздің қазақ анау қол жетпестерді қойып, бала оқыту жолында жетемін десе жүз үй ауыл басы 220 сом ақшаға мектеп ұстау керек. Бұл бір үйге 2 сом 20 тиыннан келеді. Бұл шығын осы күні бір тоқтының құнына да жетпейді*» деп жеткізген [8]. А.Бөкейханов қазақ даласындағы мектептердің құрылысы сияқты басты міндеттерді шешуге ерекше назар аударды. Өз кезегінде, ол М.Дулатов сияқты қазақ тіліне алаңдаушылық білдірді, ұлттық тіл қазақ даласында орыс мектептерін орнатумен бірге жоғалып кетуі мүмкін деген ойда болды. 1905 жылдың қараша айында Мәскеу қаласындағы жергілікті көшбасшылардың съезінде сөйлеген сөзінде А. Бөкейханов қазақтардың ана тілінде білім алу құқығы туралы айтты: «Мен 4 миллион қырғыз (қазақ) халқының өкілімін... Біз қырғыз (қазақ) тілімен бірге мектепті жалғастырып жатырмыз, біз цензурадан бас тартамыз... Қырғыздың (қазақтың) тікелей қажеттілігі - ана тілін еркін пайдалану» [9].

Қазақ зиялыларының мәдениет мәселелері бойынша, атап айтқанда, қазақ даласындағы білім беруді жүйелеуі келесі фактіні анықтады, барлық интеллигенция өздерінің саяси көзқарастарына және артықшылықтарына қарамастан қазақтар арасында білім мен сауаттылықты тарату қажеттілігі туралы әңгімеледі. ХХ ғасырдың басындағы алда келген қазақ интеллигенциясы орыс тілін үйренуді жоққа шығармады, бірақ қазақ тілін сақтауға қауқарлы болды және қазақтардың ана тілінде білім алу құқығын қамтамасыз ету үшін күресті.

Жәдіттердің саяси белсенділігі өзара ынтымақтастығының дамуымен етене жүрді. Қазақстан жәдітшілдердің саяси қырын екі жақты қарауға тұра келеді. Қазақ жәдіттерінің солтүстік-батыс өңірі татар және башқұрт жәдіттерімен бірікті, ал оңтүстік аймақтар өзбектермен бір араға келді. Осындай жағдайда жәдіттер мектеп білімін реформалау қозғалысының негізінде түркі-мұсылман халықтарын біріктіретін қауымдастықтарды құра бастады. Соның нәтижесінде Қазанда, Орынборда, Троицк және Уфада мәдени және қайырымдылық қоғамдардың құрылуы басталды. 1906-1907 жылдар аралығында тек Орынбор губерниясында 8 мұсылман қайырымдылық қоғамы тіркелді. Олардың ішіндегі ең ірі және ең маңыздысы, ол «Орынбор мұсылмандар қоғамы». Оның негізін қалағандар татар кәсіпкерлері З.Байбурын, Б.Байазитов, Қ.Мұхамедрахимов. Уфадағы «Мұсылман қайырымдылық қоғамын» ел ішінде беделі жоғары болған қазақстандық көшбасшы С.Жантөрин төраға қызметін атқарды [10].

Қазақстандағы мұсылман қоғамдарын құруды бастағандар, олар татар сәудегерлері мен молдалары болды. Қазақстанның Батыс аймағындағы түркі-мұсылмандарды біріктіру және оларды Орынбор облысының мұсылмандарымен сауда-саттық арқылы өзара байланыстарды күшейтуді Ахмет Хусаинов жүргізді. Ол өз кезегінде 1908 жылы 29 қаңтарда Торғай облыстық басқармасына тіркелген Ақтөбедегі мұсылман қайырымдылық қоғамының негізін қалады [11]. 1909 жылы Қостанай мұсылман қоғамының негізін салушылар белгілі татар сәудегерлері М.Яушев және Ш.Баязитов, орталық мешіттің молдасы Г.Якупов болды. Ішкі Ордада 1909 жылы Қазан қаласының саудагерлері М.Загидуллин мен А.Насыров түркі-мұсылмандардың қоғамдық бірлестігін құрды. 1909 жылы 21 шілдеде Торғай облыстық басқармасы Қостанайдың түркі-мұсылмандары дамушы қоғамын негіздеп, Мұсылмандар қоғамының ережесін дайындады және Торғай аймағындағы қоғамдар мен кәсіподақтар тізіміне енгізді. 1910 жылы Уфа қаласындағы кеңсесінен полиция бөліміне берген есептеріне қарағанда мұсылман қоғамдарының негізін қалаушылар қайырымдылық қоғамдарының өкілдерін біріктіру және үйлестіру орталығын құру үшін съезд ұйымдастыруға шақырды [12]. Алайда, бұл әрекеттер сәтсіз аяқталды. Жәдітшілдіктің саяси белсенділігі үшін күрес түркі-мұсылман халықтарының білімін дамытуға ұмтылған зиялылардың әртүрлі этникалық топтарының ішкі ұлттық күресінен тыс болды. Бұл түркі-мұсылман интеллигенциясының бір жағынан патшалық Ресейдің отарлық езгісіне қарсы бағытталған саяси күрес болса, екінші жағынан консервативті-схоластикалық бағыттағы ортодоксальдық мұсылман дінбасыларына біріккен қарсыласуының бастапқы кезеңіне айналды.

Жәдіттік саяси белсенділік тек білім беру мен реформалар аясында ғана емес, сонымен қатар рухани мәдениет саласында да айқын көрініс тапты. Ең алдымен баспа беттері мен түркі-мұсылман халықтарына арналған кітаптар түркітілдес халықтардың дүниетанымдық мәселелеріне арналып жарияланды. Тарихи әдебиеттерді басып шығару, атап айтқанда, қазақ ақыны мен философы Ш.Құдайбердиевтің 1911 жылы басылып шыққан «Түркілер мен қырғыз-қайсақтардың шежіресі»,

татар зерттеушісі Ж.Валидидің 1912 жылы Қазан қаласында басылып шыққан «Түріктер мен татарлардың тарихы» атты ғылыми еңбектері түркі-мұсылмандардың тарихи тамырының бір екендігін айқындау үшін жарық көрді.

XX ғасырдың басында қазақтың мұңы газет беттерінде де басылып шығарылды. Осы тұста Ресей империясының қанаушы саясатын ашық жазатын және жиналған мәселелерді халыққа естіртуді қалаған жәдіттік белсенділер баспа органдарды шығара бастады. Бұл әрине олардың саяси белсенділігімен қатар тәуелсіздік жолындағы нақты қадамдарды басумен етене жүрді. XX ғасырдың басы қазақ мерзімді басылымдарының белсенділік танытумен басталды. Егер, XIX ғасырдың аяғында елімізде «Түркістан уалаятының газеті» (1870-1883 жж.) және «Дала уалаятының газеті» (1888-1902) атты отарлық биліктің тапсырмаларын орындайтын екі басылым болса, 1905 жылдан кейін бірқатар жаңа газеттер мен журналдар қазақтардың ұлттық мәселелеріне байланысты жазулары шығарылып жатты. 1907 жылы Санкт-Петербургтегі қазақ зиялылары тобының жетекшісі Абдурашид Ибрагимұлы басшылығымен «Серке» газетін шығара бастады. Осы газеттің екінші нөмірінде М.Дулатұлының «Біздің мақсатымыз» атты мақаласы жарық көрді. Патшалық полиция қызметкерлері бұл газеттің астарында «қазақ халқының отарлық басқармасы мен оның өкілдеріне қарсы бағытталған айдап салу әрекеттері бар екендігін сылтауратып» газетті жауып тастады [13]. Сол жылдың наурыз айында Троицк қаласында алғашқы шығарылымнан кейін тыйым салынған «Қазақ» газеті жарық көрді. «Қазақ» газетінің ұстанымына жақын Ақмола қаласында «Тіршілік» газеті де өзінің белсенділігімен танылды [14].

1911 жылы Троицк қаласында шыққан «Айқап» журналының бірінші нөмірі жарық көрді. Көрнекті қазақ ақыны әрі қоғам қайраткері Мұхамеджан Сералыұлы журналының редакторы және шабыт берушісіне айналды. Журнал әдебиеттің дамуына серпін беріп, қазақ әдеби тілінің шарықтатуға септігін тигізді, фольклор, этнография, тарих бойынша мақалалар жариялады. «Айқап» Ысмайыл Гаспыралының жұмыстарын бақылап, ескі мектептерді реформалауды жүзеге асыруда және дала өңірлерінде жаңа мектептер мен медреселерді ашуды қолдады. Журнал өзінің беттерінде Фирдоусидің «Шахнамасы» сияқты түрік және парсы тілдерінен аудармалар да жариялады [15].

1911 жылы С. Бөкей басшылығымен «Қазақстан» газеті жариялана бастады, онда саяси мақалалардан басқа, қазақ және ноғай түркі халықтарының әдеби зерттеулері жарияланды. 1913-1918 жылдар аралығында Орынбор мен Торғайда А.Байтұрсынның редакциясымен жарияланған «Қазақ» газетінің ұлттық баспасөзді дамытудағы орны ерекше болды. Газеттің басты мәселесі қазақ халқының мәдени өрлеуі, қазақ әдеби тілінің және әдебиетінің дамыту болды. Газеттің беттерінде А.Бөкейханның фольклорға байланысты ғылыми жұмыстары мен А.Байтұрсынның қазақ тілі мен қазақ әдебиеті шығармалары жайлы мақалалар көптеп жарияланды [16].

Петропавловск қаласында 1913 жылдың қыркүйегінде «Ест даласы» газеті екі тілде, татар және қазақ тілдерінде жарық көрді, бірақ жылдың аяғында «революциялық идеяларды таратқаны» үшін жабылды. 1916 жылдан 1917 жылдың аяғына дейін К.Тоғысов басқарған «Алаш» апталық газеті Ташкентте шығарылды. Газет социалистік бағытта бірқатар мақалаларды жариялап тұрды, оның «беттерінде мұсылман халықтарын біріктіру мен орыстарға қарсы бағытталған еңбектер де жарияланды» деген патшалық билік түрлі сылтаулармен кудалау саясатын жүргізді [17].

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін қазақ жерлерінде бірнеше бағыттағы жаңа газеттер мен журналдар шығарылды. Маусым айынан Семейде «Айқап» журналының саясатына жақын «Сары Арқа» басылымының апта сайынғы саны шығарылып тұрды, Оралдағы мұсылман бюросының органы қызметін атқарған «Орал» газеті сап түзеді. Семейде жаз айларында «Абай» әдеби журналы және «Халық сөзі» газеті белсенділігімен таныла бастады. Ташкентте түркі халықтарын біріктіру және жәдіттік бағыттағы екі басылым шығарыла бастады, «Жас Алаштың» редакторы Мұстафа Шоқай және «Бірлік Туы» газеті белсенділігімен танылды [18].

Жәдітшілдік қозғалыс XX ғасырдың басында оқу ағарту саласын реформалаудың айналасынан шыға алмады. Олар революциялық жылдарында ұлттық бірегейлікке қарағанда Ресей империясының құрамындағы мұсылмандарды исламның төңірегінде біріктіруге талпынды. Ғасыр басындағы саяси шиеленістерден шығу жолдарын іздеген жәдіттер мұсылмандардың өмірін отарлық құрылыстың жаңа талаптары мен үрдістерге бейімделумен келісті. Оның үстіне, бұл қозғалыстың мақсаты білім беру реформасы арқылы, патшалық құрылыспен бірге Ресей империясының саяси өміріне араласу және ұлттық сипаттағы күресін тығырықтан шығаруға талпынды. Осы тұста биліктегі орыстар мен түркі-мұсылман халықтары арасында өзара сіңісу тенденциясын байқаймыз, яғни патшалық

әкімшіліктің мұсылмандарға өзін-өзі басқаруға берген уәделеріне сенген жәдіттік қозғалыс жетекшілерін уақытша болса да тұрақтандыруға кірісті [19].

1905-1907 жылдардағы Бірінші орыс революциясы жәдітшілдік қозғалыстың белең алуына жол бермеді деген пікірлер баршылық. Орыс ғалымдар ол қозғалысты «пантүркішілдікпен» байланыстырады [20]. Дегенмен, XX ғасырдың басындағы саяси бәсеңдік түркі-мұсылман халықтарының партия құруға мүмкіндік берді және Ресей Думасында ұлттың болашағы жайлы ашық айтқан жәдіттердің ойлары саяси қадамның бір көрінісі ретінде сипаттауға болады. Осы тұста жәдіттік белсенділердің бір ғана талабы қойылды, ол мұсылмандар мен орыстардың теңдігіне қол жеткізу еді. Қазақстандағы жәдіттік белсенділер мен жаңа қалыптасқан саяси элита «Айкап» журналы мен «Қазақ» газетінің айналасында шоғырланды. Аталған басылымдарды кертартпалықпен байланыстырған А.В.Пясковскийдің коммунистік ойларына қарамастан, саяси белсенділігімен танылған бұл басылымдар ағартушылықты, қазақтардың теңдігі мен олардың болашағы жайлы өздерінің беттерінде көптеген мақалаларды жариялаған. Сондықтан қазақ жәдіттері мен Түркияның арасындағы «пантүрікшілдік» байланыстарының болмағандығын біз олардың саяси әрекеттерінен көре аламыз [21].

Осы кезеңдегі оқиғалар жергілікті жәдітшілдер үшін үлкен саяси мектепті қалыптастырды, оның тәжірибесін ұлттық және әлеуметтік-азаттық күрестен, демократия мен прогресс үшін одан әрі қолданылатын тәжірибеден аңғаруға болады. XX ғасырдың басындағы ұлттық және әлеуметтік саладағы өзгерістер қазақ зиялы қауымның белсенділігін арттырды.

1905-1907 жылдардағы революцияны басқаннан кейін патша үкіметі жәдіттік қозғалысы мен революцияға қатысқан өзге таптарға қарсы қуғын-сүргін саясатын күшейтті. Түрмелер, қылмыстық лагерлер, қуғын-сүргін орындары тұтқындармен толып, жәдіттік белсенділерге деген көптеген айып тағушылық күшейе түсті. Қазақстанның көптеген облыстары мен губернияларында ұлттық қозғалысты бастаған ұйымдар мен зиялы қауымды «Барлауды күшейтудің ережесі» қолданысқа енгізілді. Осылайша, патшалық билік революцияның кезінде берілген уақытша бостандықты жойды.

1907 жылы 3 маусымда патшалық үкімет Екінші Мемлекеттік Думаны тарату және Думаға сайлаудың жаңа жүйесін енгізу туралы заң шығарады. Осы заңға сәйкес, қазақтар мен басқа да этникалық топтар сайлау құқығынан айрылды. Патшалық билік түркі-мұсылман халықтарының жәдіттік қозғалысына шабуыл жасай отырып, қазақ халқының демократиялық баспасөзі мен мәдениетіне қарсы полициялық барлау саясатын бастатты. Дала губернаторы мерзімді басылымдарды және демократиялық бағыттағы басқа әдебиеттерді пайдалануға тыйым салатын жарлықты шығарды [22].

Тіпті, қазақ тілінде шығаруға талпынған мерзімді басылымды күштеп тоқтатты. 1909 жылы Ташкент қаласының басшысы Сырдария ауданының әскери губернаторына берген баяндамасында жергілікті халықтың «ақыл-ойдың көңіл-күйін бақылауды» күшейтуді ұсынды. Дала генерал-губернаторының міндетті жарлығымен полицияның рұқсатынсыз қоғамдық жиналыстардың барлық түрлеріне тыйым салынды, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздік пен тыныштықты бұзды деген желеумен, мешітте оқылған жұма намаздар, мұсылмандыққа байланысты кез келген діни іс-шаралар барлау астына алынды, көптеген жазықсыз имамдар мен молдалар түрмеге отырғызылды [23].

Торғай облысының губернаторы болса халықты қадағалау үшін аудандық және ауылдық ақсақалдарды жәдіттік қозғалыспен байланыстары бар деген күдікпен олардың қарапайым бас қосуларына тыйым салды. Мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың қызметкерлері полицияның қадағалауына тап түсті, олардың кез келген әрекеттері жәдіттік және мұсылмандық іс-қимылмен айыпталды. Осы сәтті пайдаланған жергілікті полиция қызметкерлері Қазақстанда патшалық зорлық-зомбылықты күшейту үшін 1909 жылғы орыс баспа беттеріне «орыстандыруды» күштеп жүргізу жарлығын шығарды. Осы жарлыққа сәйкес өңірлердегі губернаторлар жәдіттерден келіп түсетін арыз-шағымдарды, босатуға байланысты өтініштерді және кез келген кеңселік жұмыстарды тек орыс тілінде қабылдады, жергілікті ақсақалдардың, мешіт имамдары мен молдалардың қозғалысқа қатысты еместігі жөніндегі арыз-шағымдары мүлдем қарастырылмады [24].

Қазақ интеллигенциясының ұлттық талаптарын себеп қылып, патшалық билік столыпиндік аграрлық саясатын бастап кетті және қазақтың шұрайлы жерлеріне орыс шаруалары мен мұжықтарын қоныстандыру қарқынын арттырды. «Артық жерлерді» орыс келімсектерімен толықтыру сылтауымен, ең құнарлы жерлерді ашық тонауға кірісті, қазақ халқының байырғы мекен еткен аумақтардан шөлейт аудандарға мәжбүрлеп көшіруіне, қыстақтардың құнын төлемей зорлықпен

тартып алуына осы революциялық науқан сылтау болды. Мұның бәрі 1910 жылдың жазында Ресейде басталған жаңа революциялық өрлеуге әкелді.

Бұл тарихи жағдайларда қазақ интеллигенциясының демократиялық қозғалысы мен жәдіттердің ұлттық талаптары дамуын тоқтатпады, керісінше сапалы жаңа кезеңге өтті. Осылайша, реакция кезеңіндегі жерге байланысты жүргізілген патшалық террор, әдетте, үкіметке қарсы іс-қимылда айыпталған көптеген зиялы қауымның өміріне қауіп төндірді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының қорларында патшалық биліктің демократиялық зиялы қауым мен жәдіттік белсенділерге қарсы ұстанған саясатының қандай екенін көрсететін бірқатар құжаттар бар. Құжаттардың басым бөлігі № 64 қордың, 1 тізбесінде сақталған. Сондықтан оның түп нұсқасын біз бұл зерттеу мақаламызда көрсетуді жөн санадық:

1. № 20 іс, «аса құпиялы», «Сүргінге жіберудің» 32-36 баптарына сәйкес «Мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық татулықты сақтау жөніндегі шаралар туралы ереже» бойынша Қарқаралы уезінің тұрғыны Я.Ақпаев саяси көзқарастарына байланысты 5 жылға Якутск облысына абақтыға қамалсын. Я.Ақпаев кезінде мұсылмандық білім алған және Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде білімін шыңдатып, оқуын үздік бітірген жәдітшілдердің бірі. Халықтың мұның жақсы түсінген Я.Ақпаев отаршылдық саясаттың түп тамырымен жақыннан таныс еді, өзінің саяси көзқарасын ашық білдірді, отаршылдық жүйеге қарсы шықты. 1905 жылы Омскіде саяси белсенділігін арттырды, патша манифестінің жариялануына байланысты демонстрацияға қатысты және тәуелсіздіктің талаптарын нақты қоя білді.

2. № 20 іс, «аса құпиялы», «Семей губернаторының қамауға алу мерзімін ұзарту туралы Қарағанды облысының Қарқаралы ауданындағы бұрынғы орыс-қырғыз мектебінің бұрынғы директоры А.Байтұрсынов жөнінде». Бұл істе «Ақпаев, Байтұрсынов, Бөкейханов, Ақаев, Раимбеков және басқа да даланың аумағында тұратын жәдітшілдерді қамауға алу» туралы айтылған. Іс 1908 жылы 29 қарашада басталды, 1917 жылдың 12 мамырында аяқталды.

3. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты 64 қоры, 1 тізбесінің № 5832 ісі, 7 парағында 1891 жылы 25 наурызда шығарылған Дала Ережесінің 17-бабына сәйкес, генерал-губернатор Империя аумағына зиянды, саяси сенімсіздікті білдіретін бұратаналарды Ішкі істер министрімен келісім жасай отырып 5 жылдан астам уақытқа қамауға алуға өкілеттілігі бар. Әрбір мұндай шараны қабылдау себептерін егжей-тегжейлі түсіндіріп, Ішкі істер министрінің назарына жеткізілуі тиіс делінген. Патшалық биліктің осы тапсырмасының негізінде құжатта тіркелген 53 астам жәдітшіл имамдар, молдалар, мүдәрістер және өзге де саяси белсенділер қамауға алынған.

4. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты 64 қор, 1 тізбе № 5832 іс, 47 парақ. «Аса құпиялы» белгісі ұрылған. «А.Байтұрсынов тұтқындалып, Семей түрмесіне қамауға алынған. Дала губернаторы Санкт-Петербурдағы Ішкі істер министріне жіберген жеделхатында: «... № 104950 циркулярға сәйкес 1909 жылдың 15 шілдесінде сепаратизм мен үкіметке қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізгені үшін 1 шілдеде ұсталған Қарқаралы А.Байтұрсыновтың орыс-қырғыз мектебінің бұрынғы жетекшісін қамауға алу мерзімін ұзартуды сұраймын» делінген. Осы істің 51 парағында А.Байтұрсыновтың жұбайының күйеуін босату жөніндегі өтініші тіркелген. Өтінішке сәйкес оның үйінде тінту жұмыстары жүргізіліп, «үкіметке қарсы» әрекетке байланысты іс қимылдар табылмаған. Ал аталған істің 55 парағында А.Байтұрсыновтың әйелі Бадрисафа Байтұрсынованың өтініші бойынша «... мәселе соншалықты маңызды, оны босату мүмкін емес» деген жауап жолданған.

А.Байтұрсыновтың саяси белсенділігінің артуы салдарынан ел ішінде патшалық биліктің тапсырмаларын мүлтіксіз орындаған агентуралық қызмет жұмысын асыра сілтеп орындады. Жоғарыда аталған қор мен істің 37 парағынан бастап 436 параққа дейін осы А. Байтұрсынов жайлы мынандай агентуралық ақпараттар жіберіліп отырған: «Дала генерал-губернаторлығы кеңсесіне келесі агентуралық ақпараттар келді (тіркеу тізбесі № 1): А.Байтұрсынов Қарқаралы ауданының қырғыз (қазақ) халқы арасында үкіметке қарсы сепаратистік насихат жүргізді; Семей облысынан Я.Ақпаевті шығару (босату) жөнінде үкім шығарды; А.Байтұрсынов қазақтар арасында автономия (тәуелсіздік) белсенділік танытып, Қытай мен Ауғанстаннан қолдау табатынын айтты; 4) халықты салық төлеуден бас тарту керектігі жайлы үгіт-насихаттар жүргізді.

Осылайша, Қазақстанда ұлттық талаптарды қою, тілді қорғау және өз жеріне келімсектердің қоныстандырылуына қарсы шыққан жәдітшілдер қатаң бақыланып, қамауға алынып отырды. Ал сол жылдары ұлттық баспа органын құру мәселесі ұлттық проблемаға айналды. Дегенмен, демократиялық қозғалыстың келесі кезеңінде жас ұлттық интеллигенция бұл мәселені шешуге

тырысып, демократиялық ойларды қазақ қоғамына сіңіруге тырысты. Демократиялық шеңберлерде елеулі қолдау тапқан жәдіттік прогрессивті қозғалыс серпін алып, уақыт өте келе қазақ қоғамында ықпалды күшке айналды. Кейінгі жылдары жәдітшілдердің саяси белсенділердің санының артуына байланысты үкімет, қазақ баспасөз органындарын ашуға ресми түрде рұқсат берді, бірақ ол «баспасөзге» цензуралық бақылау орнатылды.

Қорытынды. Бұл мақаланың зерттелуі бізге 1905-1917 жылдардағы патшалық биліктің мемлекеттік жүйені демократияландыру барысындағы қазақ жәдітшілдерінің саяси белсенділігін сіңіре алмағандығын көрсетті. Билік жәдітшілерді отарлық билікті құлататын оппозициялық саяси блок пен қозғалыс ретінде қарастырып, олардың кез келген әрекеттеріне тосқауыл қоюға тырысты. Ал жәдітшілдердің бір ғана талабы болды, ол ана тілінде білім алу және орыс келімсектерді қоныстандыруды тоқтату. Жәдітшілдер тұңғыш рет ұлттық орган ретінде әрекет етті, демократиялық реформаларды одан әрі тереңдету қажеттілігін түсіндірді, патшалық ресейлік қоғамға мұны мен зарын естіруге тырысты. Мемлекеттік Думада түркі-мұсылман халықтарынан өкілдерінің сайлануын талап етті. Осы мәселелерді сұрыптай келе біз бұл мақалада маңызды екі ғылыми тұжырымға қол жеткіздік:

1. Патшалық үкімет жәдіттік қозғалыстың шын мәнін түсінбеді, тіпті түсінгісі келмеді, сонымен оны «пантүркішілдік» және «панисламшылықпен» байланыстырды. «Кәдімшілдікті» ашық қолдап, жәдітшілдердің ұлттық бағыттағы саяси талаптарын таптауға бет бұрды. Жәдіттік зиялы қауымға саяси күш көрсетудің нәтижесінде олардың керісінше бірігуіне септігін тигізді.

2. Жәдіттік қозғалыс халыққа қарсы шықпады, оларды түркі-мұсылман халықтарының болашағы қатты толғандырды және талаптары нақты болды. Бұл, негізінен, қазақтардың өмірін жақсарту, құқықтарының бұзылмауы және Ресей империясы құрамындағы халықтардың этносаралық келісіміне бағытталған-ды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Алматы, 1996. – С. 88.
2. Beningsen A. Muslims in the USSR. - Paris, 1983. - p. 79.
3. Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мактабы и медресе в Средней Азии // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Сенатская типография, 1913. – № 6. – С. 112-124; № 45. – С. 189-241; № 46. – С. 49-84.
4. Койгельдиев М.К. Инакомыслящий // Казахстанская правда. 7 сентября 1991г.
5. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. Алма-Ата – Москва. 1937.
6. Абжанов Х. Миссия интеллигенции: (казахская интеллигенция XIX начала XX века) // Казахстанская правда. - 2006. - 24 февраля, № 39-40.
7. Дулатов М. Государственная дума һәм қазақ // Айқап. – Алматы, 1995. – 63б.
8. Бүкейханов Ә. Рухани мәдениет қарауылынан. 1915 г. // Ә.Бөкейханов. Шығармалар. – Алматы, 1994. – 75 б.
9. Ашинин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.И. Репрессированная тюркология. – М., 2002. – С. 209.
10. ҚР ОММ, 25 қор, 1 тізбе, 1415 іс, 8 парақ.
11. Tomoniko Uyama The Geography of Civilizations: Chapter 3-A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, From the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century. 1989
12. Амирханов Р. Ислам и национальная идеология татарского народа // Россия и мусульманский мир. 1996г., №8.
13. Козыбаев С.К. и др. Журналистика Казахстана. Энциклопедия // Алматы, 2012.
14. Калиев Н. Чтобы себе не противоречить: О программе развития СМИ на 1998-2013гг. // Казахстанская правда, 2000, 4 декабря.
15. Синицина С. «Деловой мир Казахстана» - первый номер: О выходе первого номера журнала «Деловой мир Казахстана» // Наука Казахстана. - 2012. - 16-30 сентября.
16. Абикеев Г. Анализ состояния и тенденций развития казахоязычных областных газет // Панорама. - 2012. - 23 января.
17. Байтасов А. О тех, кто к нам входит без стука: Телерадиокомпании «31 канал» - 5 лет // Казахстанская правда, 2013, 6 октября.
18. Кононова Ж. С юбилеем, казахская «Вечерка»!: 10 лет газете // Алматы акшамы-Вечерняя Алматы. - 2012. - 26 июня.
19. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах. Книга первая. – Алматы: Галым, 2000.

20. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане.- М., 1960.
21. Пясковекий А.В. Революция 1905-2907 годов в Туркестане.– Москва, 1957.
22. Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907-1914гг. (Сборник документов иматериалов). –Алма-Ата,1957.
23. ҚР ОММ, 64 қор, 1 тізбе (Дала генерал-губернаторлығының кеңсесі), 5832 іс, 437 парақ.
24. ҚР ОММ, 64 қор, 1 тізбе (Дала генерал-губернаторлығының кеңсесі), 5833 іс, 284-284 парақтар.

References:

1. Safarov G. Kolonial'naya revolyuciya (Opyt Turkestana). – Almaty, 1996. – S. 88.
2. Beningsen A. Muslims in the USSR. - Paris, 1983. - p. 79.
3. Bobrovnikov N.A. Russko-tuzemnye uchilishcha, maktaby i medrese v Srednej Azii // ZHurnalMinisterstva narodnogo prosveshcheniya.–SPb.: Senatskaya tipografiya, 1913.- № 6.- S. 112-124; № 45.- S.189-241; № 46.-S.49-84.
4. Kojgel'diev M.K. Inakomyslyashchiy// Kazahstanskaya pravda. 7 sentyabrya 1991g.
5. Brajnin S., SHafiro SH. Ocherki po istorii Alash-Ordy. Alma-Ata –Moskva.1937.
6. AbzhanovH. Missiya intelligencii: (kazahskaya intelligenciya HИH nachala HKH veka) // Kazahstanskaya pravda. - 2006. - 24 fevralya, № 39-40.
7. Dulatov M. Gosudarstvennaya дума ham qazaq // Ayqap. – Almaty, 1995. –63b.
8. Bukeyhanov A. Ruhani madeniet qaraulylynan. 1915 g. // Ә.Bokeyhanov. Shygarmalar. – Almaty, 1994. – 75 b.
9. Ashnin F.D., Alpatov V.M., Nasilov D.I. Repressirovannaya tyurkologiya. – М., 2002. – S. 209.
10. QR OMM,25 qor, 1 tizbe, 1415 is, 8 paraq.
11. Tomoniko Uyama The Geography of Civilizations: Chapter 3-A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, From the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century. 1989
12. Amirhanov R. Islam i nacional'naya ideologiya tatarskogo naroda//Rossiya i musul'manskij mir.1996g., №8.
13. Kozybaev S.K. i dr. ZHurnalistika Kazahstana. Enciklopediya//Almaty,2012.
14. Kaliev N. CHtoby sebe ne protivorechit': O programme razvitiya SMI na1998-2013gg.//Kazahstanskaya pravda, 2000, 4 dekabrya.
15. Sinicina S. «Delovoj mir Kazahstana» - pervyj nomer: O vyhode pervogo nomera zhurnala «Delovoj mir Kazahstana»//Nauka Kazahstana. -2012.-16-30 sentyabrya.
16. Abikeev G. Analiz sostoyaniya i tendencij razvitiya kazahoyazychnyh oblastnyh gazet // Panorama. - 2012.-23 yanvarya.
17. Bajtasov A. O tekh, kto k nam vhodit bez stuka: Teleradiokompanii «31 kanal»-5 let // Kazahstanskaya pravda, 2013,6 oktyabrya.
18. Kononova ZH. S yubileem, kazahskaya «Veчерka»!: 10 let gazete // Almaty akshamy-Vechernyaya Almaty.-2012.-26 iyunya.
19. Kozybaev M.K. Kazahstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski. V dvuh knigah. Kniga pervaya. – Almaty: Galym, 2000.
20. Bendrikov K.E. Oчерки по истории народного образованиya в Туркестане.- М., 1960.
21. Pyaskovekij A.V. Revolyuciya 1905-2907 godov v Туркестане.– Москва, 1957.
22. Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907-1914гг. (Sbornik dokumentov imaterialov). – Alma-Ata,1957.
23. QR OMM, 64 қор, 1 тізбе (Дала генерал-губернаторлығының кенсесі), 5832 іс, 437 парақ.
24. QR OMM, 64 қор, 1 тізбе (Дала генерал-губернаторлығының кенсесі), 5833 іс, 284-284 парақтар.